

landskapskulturens öland från upplysning till senmodernitet¹

tom mels

Exkursion: kulturlandskap och landskapskultur

»Vad innebär det där med Världsarvet för något?» När studentgruppen lämnar bussen mitt på det stora alvarbältet på södra Öland är frågan given. Läraren svarar reflexmässigt något i stil med att det är ett varierat jordbrukslandskap med en lång och intressant historia som numera ingår i Unescos globala system. Men när man funderar en smula på frågan är det uppenbart att en beteckning som världsarv kanaliserar tolkningen i en viss riktning. Det öländska landskapet är inte samma sak som Världsarvet Södra Ölands odlingslandskap.

Frågan och beteckningen styr vår bild av Öland rumsligt till en viss del av landskapet, till speciella platser, men växlar även via Unesco till en global skalnivå. Medialt siktar frågan på en uppsättning broschyrer, hemsidor, kartor och andra dokument som alltid erbjuder ett urval av tolkningar, vinklingar och förtegenheter: kartan är inte terrängen. Socialt och politiskt omgärdas världsarvet av myndigheter som Regionförbundet, Mörbylånga kommun, länsstyrelsen och EU, markägare, besökare och

forskare. För vissa framstår världsarvet som ett varumärke som ökar kommunens och regionens konkurrenskraft, eller ett redskap för landbygdsutveckling. För andra förblir det en nymodighet för tillfälliga besökare i ett vardagslandskap fyllt med personliga minnen, medan turisterna kanske ser en utflyktsplats för naturupplevelser. Allt detta medför en viss offentlig och personlig reglering av hur vi tyder landskapet.

Till detta hör också en tidsaspekt. Södra Öland har en betydligt längre historia än vad världsarvet omfattar. Mindre än ett decennium tillbaka skulle världsarvet fortfarande betraktas som ett tankeexperiment som krävde övertygande motiv och en stark politisk viljeinriktning. För ett par hundra år sedan skulle få, om ens någon, komma på tanken att bevarande borde vägas in vid den rådande ansträngningen att trygga jordbrukets produktivitet på Öland. Landsbygdsutveckling hade helt enkelt en annan innebörd då. Sett ur dagens perspektiv kan vi med lika stor förundran förhålla oss till 1700-talets snävare resurstänkande. I vilket fall som helst är det inte speciellt långsökt att kalla världsarvet för en tidsenlig tolkning, beroende av ett omfattande textualiserat nätverk av erfarenheter, handlingar och beskrivningar (Mels 2009).

Tvärs igenom alla rumsligt och historiskt betingade tolkningar löper också

¹ Essän baseras på material från projektet »Hållbar utveckling för platser och landskap», vilket genomfördes med hjälp av anslag från Crafoordska stiftelsen.

maktaspekten som en röd tråd. Vissa tolkningar och handlingssätt får företräde och blir viktiga kategoriserande redskap i strävan att dominera territorier. Andra röster och erfarenheter hamnar i marginalen eller utanför det som har normaliserats. Sådant klargör att min inledande fråga egentligen också hänvisar till en maktpräglad, föreställd geografi om Öland som landskap – till ojämnliska sociala processer som förser platser eller landskap med »en egenskap», som Edward Said skriver, »av inbillat eller bildligt värde som vi kan ge ett namn eller uppleva ... På så sätt får utrymmet en emotionell och till och med en rationell mening genom en sorts poetisk process varigenom de tomma eller anonyma utrymmena omvandlas till något för oss meningsfullt» (1993: 57). Said hänvisar här till ett socialt för-givet-tagande: dialektiken mellan å ena sidan att fatta och greppa och å andra sidan att ge, överlämna eller påtvinga. En transaktion i medvetandets klara dagsljus eller undermedvetandets djupaste mörker. Visst, Öland är ett kulturlandskap, men låt oss för all del inte glömma att det också finns olika hegemoniska eller kvästa landskapskulturer som formar öns topografiska innebörd.

I föreliggande artikel kommer jag att analysera ett antal sådana tidsenliga tolkningar av det öländska landskapet. Det rör sig om utarbetade anteckningar från en återkommande landskapshistorisk exkursion (figur 1). Såväl på exkursionerna som här är min ambition att genom illustrativa exempel väcka frågor kring hegemoniska tolkningar av landskapet.

För att åskådliggöra till vilken grad synsätten har varit skiftande fokuserar jag på landskapsbeskrivningar från fyra perioder. Den första kallar jag för förnuftets resurs-

landskap och tar sin utgångspunkt i att kartera, inventera och kategorisera landskapet. Den andra är modernitetens landskap som till en början står i rationaliseringens, produktionsökningens och mekaniseringens tecken. Under 1900-talet blir turismen och besöksnäringen allt viktigare inslag på Öland, vilket jag presenterar som ett modernitetens konsumtionslandskap. Slutligen kommer jag att ägna uppmärksamhet åt senmodernitetens landskap, där bevarande, fritid och naturupplevelse allt mer står i centrum och där jordbruksmarken blir del i en kulturell ekonomi.

Som jag förhoppningsvis lyckas klargöra ersätter inte dessa landskap varandra i en tydligt avgränsad tidsföljd, även om de i viss utsträckning är representativa för domineranta ideal under de olika perioderna. Det är inte så att äldre landskapskulturer och kulturlandskap helt försvinner eller att nya landskap växer fram ur tomma intet. Istället är landskap polykroniska rum: det finns alltid vissa spår av tidigare kulturlandskap och landskapskulturer kvar i den omgivning vi betraktar och producerar idag. Landskapet är i en mer eller mindre snabb, men ständig förändringsprocess – ett flöde där oftast flera tidstypiska, ålderdomliga och beständiga tolkningar, relationer, krafter och ting finns med. Landskapskulturer visar på det sättet, liksom kulturlandskapet, en sammansmältning av tidstypiska fenomen och bitvis eller helt övergivna lämningar.

Upplysning: förnuftets resurslandskap

I utformningen och tolkningen av upplysningens resurslandskap i Sverige har Carl von Linné en given plats. Den offentliga attityden under »Linnéseklet» präglades av ideo-

Figur 1. På Stora Alvar kan man inte annat än att ta landskapskultur på stort allvar. Kulturgeografisk exkursion med praktiska inslag av att skriva och läsa landskapet, september 2007. Foto: Carl-Johan Nordblom.

logiska föreställningar om resursutnyttjande, framsteg och utveckling (Mels 2006). Kring 1700-talets mitt härskade i Sverige en övertygelse om att en rationell kraftansträngning skulle kunna förvandla ödebygd till fruktbar mark. Mer specifikt skulle Linnés landskapsresor samla nationalekonomiskt nyttig information om naturresurser. På väg till Öland 1741 hägrade alltså ett »nyttans landskap» (Broberg 2005: 35). Linnés insatser kom i förlängningen att spela en viss roll i de stora jordbruksreformerna kring 1800 som skulle bereda vägen för det moderna landskapet som beskrivs i nästa avsnitt (Campbell 1933: 64–65).

Att synintryck och produktionspotential påverkar landskapsbeskrivningar kan illus-

treras med en notis i Linnés dagbok från den 2 juni 1741:

Alvarens art och egenskap fick man nu se som är mesta delen av hela Öland, bestående av en horisontell höjd, som är helt torr, bar och skarper, ty hon är endast av röd kalksten, med en fingers eller alldeles ingen jord betäckt. Ifrån alvaren till stranden är merendels vid pass 1/8 mil, som är en helt låg trakt med skog, lövträd, ängar och åkrar utsirad, ifrån vilken jorden antingen ganska brant uppstiger till alvaren eller ock skiljes med en perpendikulär, oändelig hög avbrytning. Gårdarna äro merendels ställda vid sidorna av alvaren, dock utom lantborgen. Själva alvaren ligger liksom öde eller en steril allmänning för fånaden. (Linné 1975: 60)

Kring stenbrotten på Öland såg Linné »hela trakterna, nästan så långt man kan koxa med ögonen, vara förvände uti en infelix [ofruktbar] och stenig Arabia, uti en terra mortua [ofruktbar jord] eller stenrös-sja av flisor, på vilka knappt någon människa kan gå, mycket mindre något grönt växa» (ibid: 61). Nyttoseende återkommer i flera avsnitt i dagböckerna. Några dagar efter den första anblicken av det karga alvarlandskapet skrev Linné:

Resan ställdes åt Resmo längs efter lantbor-gen, dock nedanför honom, havandes vi på vänstra handen den allra brantaste lantbor-gen med sina bara sidor och på högra handen havet. Vägen låg genom de skönaste lundar man någonsin sett, som vida uti skönhet övergingo alla orter i Sverige och tävlade med alla i Europa. De bestodo av lind, hassel och ek med en slät och grön jordmån utan stenar eller mossor. Här och där såg man de härligaste ängar av åkerfält. En som blivit trött vid denna världens ostadiga sinnelag och söker undandraga sig dess fåfänga uti ett stilla obscuro [obemärkthet], kan aldrig finna angenämare reträtt. (Linné 1975: 73)

Linné såg förmodligen rester efter en skog som »förut bredde sig mellan landborgen och Kalmarsund, från Kastlösa i söder till Borgholm i norr, en sträcka på 6 mil» (Nelson 1909: 21). Ölands skogar hade redan under 1600-talet minskats på grund av kalkbränning, tillverkning av salpeter, samt avverkningar för husbehov. Inte förrän under 1800-talets senare hälft skulle skogsarealens minskning stävjas.

Kontrastverkan mellan det ofruktbara och produktiva i Linnés iakttagelse är intressant. I många senare beskrivningar uppmärksammas motsatsen mellan till exempel

den bördiga kustslätten utmed kusten mellan Färjestaden och Mörbylånga och den karga alvarmarken. Men vad Linné anbelangar måste landskapet estetiskt taxeras ur nyttans perspektiv. Hans hänförelse inför lundarna och Mörbylångadalens förstklassiga jordbrukslandskap, och fysiokratiska intolerans gentemot det karga, ligger helt i linje med den rådande ideologin. Under det sena 1700-talet började fysiokratismen, dvs idén om fritt marknadsdrivet jordbruk som (enda) grund för välstånd, allt tydligare prägla den näringspolitiska debatten i Sverige. För Petter Åhstrand, i flera decennier kronobefallningsman i Ölands Norra mot, är det därför inte mer än självklart att yppa kritik mot öläningarnas och överhetens ohållbara hantering av landskapet, samtidigt som han ger konstruktiva förslag på förbättringar (Åhstrand 1768: 78–79). Likaså är det för en gästande jordbruksforskare som Anders Barchaeus naturligt att föreslå förbättringar genom dikning och gödsling:

Nässlor äro åkrarnas mästa ogräs. De växa i gården såsom en hampåker; när nu gödslen skulle här på Ottenby utköras till rågsädet, så rensades först nässlorna upp med pläckning, kördes lasstals från åkern och lades i högar att ruttna. Man kunde hafwa fält dem till hälften med lia att först wisna och så nedköras. (Barchaeus 1959 [1775]: 64–65)

Det största problemet för landbruket, konstaterar Barchaeus ett 20-tal år efter Linnés resa, är det öppna landskapets brist på stängsel. I en annars knastertorr framställning anar man fysiokratens bedrövelse när han skriver:

Nu stryker boskopen öfweralt på de besådda

winterråg-fälten, ingen wakt hålles förr än alla sått. Man wore dock lycklig om man där kunde slippa swinen. Trädes-å kern ligger inom samma stängsel som både sädes-å kern och ängen, därför kan trädeså kern icke betas, ogräset växer desto friare och därför måste å kern ofta köras. På ängen tjudras kreaturen om våren, och likadeles efter höbärgningen, intill dess säden är bärgad, då den tillåtes gå fritt öfwerallt. Men stogången (d.ä. ifölade ston och unga hästskreatur) drifwa ständigt omkring på Allwaren, äfwen om wintern. (Barchaeus 1959 [1775]: 68–69)

Vad lokalbefolkningen ansåg spelade här, som hos Linné, en underordnad roll. Man skulle kunna säga att statsmakten hade skickat Linné på ett icke-militärt erövringsuppdrag, med vetenskapen som redskap. Som i varje kolonialt företag betraktades lokalbefolkningen som klart underordnad de stora nationella principerna och elitens intressen. I ölandsdagböckerna finns några exempel på förakt för bondebefolkningen, speciellt när det gäller traditionell folktro och vissa bönders oförmåga att öka produktiviteten. Allmogens praktiska kunskaper tycks Linné ta på mycket större allvar, speciellt när de sammanfaller med nyttoidealet. Lokalbefolkningen hade i sin tur en ganska reserverad hållningen mot Linné och hans sällskap. Överhetens impopularitet spelade nog en viss roll. Linné betraktade emellertid den rådande samhällsordningen som lika naturlig som den ordning han sökte kartera i Skapelsen.

Modernitet I: jordbrukets produktionslandskap

Landskapet på Öland under seklet efter

Linné präglades i betydande grad av befolkningsökning och jordbruksexpansion. Längre hade all utmark på Öland varit en kronan och regenten tillhörig jaktpark, något som effektivt hindrade jordbrukets utveckling. Under det tidiga 1800-talet fördelades dock kronoallmanningen mellan socknar och byar. Dessutom hade enskiftesförordningen börjat att gälla även Öland och 1814 påbörjades omfördelningen av mark och delningen av utmarkerna »med en intensitet, som lämnade föga öfrigt att önska» trots inledningsvis häftiga protester från bondeklassen (Nelson 1909: 23; jfr Areen 1924; Engström 1922: 101). Enskiftet var mer eller mindre slutfört runt 1830. Av olika anledningar hade varken bystrukturen ändrats eller ägosplittringen med långsmala tegar åtgärdats helt. Utmarkens delning var däremot onekligen av stor betydelse. Den medförde en betydande ökning av hemmanens storlek, nyodling och jordmobilisering med nya torp och backstugor i utmarkerna, samt storskaliga utdiknings- och uppodlingsföretag. Under 1800-talets första hälft fördubblades åkerarealen, vilket gick hand i hand med en stadig befolkningsökning. Det kan möjligen förklara varför prästen och forskaren Abraham Ahlqvist beskriver sin ö som »ett land wäl lotadt af naturen, wäl odladt och blomstrande genom flit och sedlighet» (Ahlqvist 1822: 323). Han tillägger att genom enskiftet och handelsfriheten har bönderna skapat ett åkerbruk som har »upnått en höjd, hwilken sjelfwa naturen hindrar det att öfwerstiga» (ibid: 401).

Preferenserna låg synnerligen inte nödvändigtvis vid det idag ofta hyllade öppna landskapet. Istället bär värderingarna tydliga spår av upplysningens produktivi-

tetskyne. Ahlqvist konstaterar att naturen söder om Skogsby till vänster är »stel och ofrugtbar, till höger nedanföre västra Landtborgsbranten är de lundar, rikaste sädesfält, Calmar Sund och Smålandslandet» och avslutar stycket genom ett citat från den samtida författaren Jonas Carl Linnerhjelms: »Öland äger i sin natur ingen medelmått; antingen är det owanligt wackert eller owanligt fult» (Ahlqvist 1822: 329). Myr- och mossmarken längs med östra landborgen får endast uppmärksamhet som ett utdiktningbart odlingshinder eller som latent källa för torvbruk på den skogsfattiga ön (ibid: 351–352, 411–412). Geografen Magnus Höjer uttrycker under 1800-talets slut ungefär samma ideal som Linné och Ahlqvist:

Bygden mellan de bägge landtborgarne kallas Midtlandet, jämt och i allmänhet skogslost samt i närheten af östra landtborgen mycket sidländt. Delvis och egentligen i norr är Midtlandet odlingsbart samt ganska rikt på byar och mindre löfskogsdungar. Den södra delen åter bildar en nästan fullkomlig öcken, der den rödaktiga kalkgrunden har endast en mycket tunn jordbetäckning, omöjlig att odla och i lyckligaste fall lemnade en mager betesmark. Denna öde, tröstlösa slättbygd kallas Alfvar och upptager midtlandet från Torslunda och Gårdby socknar till Ås kyrka. (Höjer 1881: 401)

Det är naturligtvis föga förvånande att frågan om jordbrukets produktivitet påverkar topografiska beskrivningar från tiden kring sekelskiftet 1900. Den ekonomiska utvecklingstakten hade avmattats under 1860-talet, och följdes av en lång period med ökande proletarisering, periodisk arbetsvandring, utvandring och avfolkning

(folkmängden på Öland minskades med mer än en fjärdedel på några årtionden kring sekelskiftet 1900). Dessutom hade privatisering av skogsmarken efter skiftesepoken inte gett upphov till en mer varsam skötsel, utan resulterat i en »total utrotning av [Ölands] skogar samt sedan klagan och knot över för dryga utskylder för de värdelösa utmarkerna» (Hilldoff 1911: 41).

Så är ett genomgående tema i geografen Helge Nelsons bygdeundersökning för emigrationsutredningen hur jordbruket skulle kunna förbättras med hjälp av moderniteter som växelbruk, utdikning, täckdikning, gödsling, rationell ladugårdsskötsel, omfördelning av mark, osv. Han ser också inbyggarnas »sega konservatism» som en hämsko, i kombination med bondens brist på kunskap »om ett rationellt jordbruk och ... misströstande syn på jordbrukets bärlighet» (Nelson 1909: 62). »Barnen växer alltför ofta upp i hemmet under det ständiga jämret att 'jordbruket är det värsta som finns'. Jordbruket är nödfallsutvägen; om möjligt väljer man andra yrken» (ibid: 63). Enligt Nelson hade jordbruket emellertid stora utvecklingsmöjligheter, vilket kunde stimuleras med hjälp av bland annat »rationell undervisning, småbrukarkurser och resor till fastlandets, särskildt Skånes förnämsta jordbrukstrakter» (ibid: 93). Men om Ölands alvar noterar han att själva naturen ställer gränser för vidare rationaliseringar: »Detta är ett område, som i sin ofruktbara ödslighet för öfverskådliga tider skall trotsa alla ansträngningar att bringas under intensivare kultur, och som i jordbrukshänseende för närvarande endast spelar rollen af betesmark, omöjlig för plogen och dödande för skogsväxten» (ibid: 9).

Modernitet II: turismens konsumtionslandskap

Även om modernitetens produktionslandskap hade hamnat i kris, bar det också i sig fröet till det som blev senare tids konsumtionslandskap. På ett sätt är det uppenbart att den uppgivna tonen och ibland rentav negativa inställningen mot alvaret från Linnéseklet och senare tids vetenskapsmän återkommer en bra bit in på 1900-talet. Bedömningsgrunden är likväl inte längre jordbrukets produktivitet, utan istället sätter visuella och estetiska naturintryck tonen. Att Albert T Gellerstedt hade dragit en poetisk lans för det karga landskapet i trilogien *Alfvaren* från 1881 måste nog betraktas som ett undantag (Areskog 1991 [1941]: 180–183). Men att någonting har hänt blir uppenbart när självaste Helge Nelson uppmanar turisterna med ett »Kom till Ölands stora alvar en försommardag! ... Lägg dig ned och insup alvarets härlighet med alla sinnen!» (Nelson 1921: 4):

Bländad av solljus och fläktad av milda vindar, vaggad till ro av lärkornas silvertoner, låter du huvudet sjunka ned mot alvarhällen och njuter i halvaken dröm av all alvarets härlighet i sol och vind och sång. (Nelson 1921: 5)

Stora alvarets oduglighet för odling är nu en välsignelse: »För alla dem som där känt naturens hälsa och läkedom strömma in på sig, är det nästan en tröst att veta, att här finns ett stycke svensk natur av storstilad enkelhet och kraft, vars armod och fattigdom skyddar det för människans förödelse» (ibid: 10). Den framväxande turismen var en bidragande anledning till diskursens förskjutning. Småningom upptäcktes Borg-

holm och stränderna av kurortsturisten och under 1920-talet skedde en mera systematisk turistisk exploatering av landsbygden (Hultenberg 1923). En större nyfikenhet för landskapet odlades genom konstnärer som Nils Kreuger och Albert Gellerstedt (Ahlberg 1958). Ölands turistförening bildades 1933 och turismnäringsen fick ett uppsving med hjälp av en intensiv reklamkampanj i Stockholmsområdet, buss- och tågresor över hela ön, och nya pensionat. Badstränder, badbryggor, hopptorn, vandrarhem för cykelturister och en växande fritidsbyggelse kom i rask takt att ändra delar av landskapet. Även botanister väckte bland allmänheten ett större intresse för den typiska öländska växtligheten, något som dock inte nödvändigtvis ändrade tidens vidare landskapsideal.

I ölandslitteraturen blir turistens blick alltmer dominerande. Länsjägmästare Uno Danielsons sirapslena hyllning till Sollidens skogstrakt uppmanar besökaren att välja en väg genom »en verklig tunnel av buskar och snår»:

Gå här med andakt och se hur vacker naturen kan vara, när den lämnas orörd av ovarsamma människohänder. Se på de åldriga ekarna, där de stå knotiga och insvepta i murgrönans slingrande rankor, se på de ogenomträngliga hagtornssnåren med sin vita vårliga skrud av doftande blommor och se på marken med dess rika färgskimrande flora och till sist var tyst, hör på de tusende fåglarnas kvitter; är det på aftonen så lyssna på näktergalens orgelbundna drillar och taltrastens sång. (Danielson 1924: 27)

Dungar och lundar redovisas omsorgsfullt i texten, men alvarmarken nämns typiskt nog endast i förbigående. Även om det öppna

landskapet inte längre bedöms som rysligt, ger det fortfarande upphov till ambivalenta känslor. Danielson uppger om att järnvägslinjen från Kastlösa över Alvaret till Ottenby löper genom »kala och öppna trakter, vilka givetvis har sin speciella tjusning men i allmänhet icke senteras av fastlandsbor». Författaren menar dock att det ligger »något fascinerande i det vida 'alvaret', när det ligger dallrande i sommarsol och miljoner fåglar kvittra, men under vinterstorm vilar något hemskt betryckande över landet och Gud bevara den, som då färdas över vidderna» (Danielson 1924: 16).

Thekla Engström ser också endast »stora vidder, som blicken knappast kan omfatta och där ingenting annat kan upptäckas än betande kreatur och de omtalade rullstenarna», men tillstår som Danielson att »även dessa alvar ha sin poesi och en egenartad skönhet sedda i försommarens ljus» (Engström 1922: 131). Om Ölands östra sida ger hon ett mindre nådigt omdöme. Östkusten »utmärker sig icke genom någon naturskönhet. Allt är kalt med undantag av ett och annat träd och några bärbuskar vid byarna, men fruktbarheten är mycket stor från och med Ås till och med Stenåsa» (ibid: 132). Trakten runt Bredsättra är »tämligen ful, kal och enformig, lik de flesta socknar på östra kusten», medan bygden kring Runsten »är nästan skoglös på östra sidan och kan därför ej göra anspråk på någon stor skönhet men är alldeles bördig» (ibid: 237, 245). Omdömet har alltså inte längre med bördighet att göra, utan det tycks vara öppenheten i sig som ses som mindre tilltalande. Gärdslösa socken »är onekligen den vackraste på östra kusten, tämligen skogbeväxt i västra delen, ehuru den östra ej heller saknar träd», och Kastlösa »är otvivelaktigt

en av de vackraste på södra Öland, ty den saknar nästan helt och hållet alvarfysionomien» (ibid: 233, 301).

I slutet av 1950-talet fastslås i en skrift om Öland som turistlandskap att det alljämt finns människor som »ryser inför Stora Alvarets ödevidd» samt att Möckelnmossen (numera ett mycket älskat naturreservat) är »knappast vacker men mycket säregen» (Ahlberg 1958: 37, 34). Det öppna landskapet (Stora Alvaret upptar cirka en fjärdedel av hela ön) kunde alltså inte behaga alla, något som genljuder ett turistiskt naturideal med lundar snarare än vidder. I en studie från så sent som 1966 heter det något mera ovarsamt att »Stora Alvaret är självfallet olämpligt för all form av semesterbebyggelse. En fortsatt igenväxning av alvarsmark kan dock i framtiden ändra förhållandena» (Nordström & Mårtensson 1966). För dessa geografer handlade det främst om lokalisering av stugor och inte om en negativ syn på alvaret i sig. Själva resonemanget ger dock samtidigt uttryck för en tendens att se alvarets värde i en möjlig exploatering, snarare än i dess befintliga tillstånd. Alvarets olämplighet för stugor är inte (som idag skulle sägas) ovärderliga natur- och landskapsvärden, utan brist på buskage!

Just igenväxning, men även skogsplantering hade några decennier tidigare beskrivits av ekologen Einar Du Rietz (1921:83) och markhistorikern Mårten Sjöbeck, som ett hot mot floran och landskapsbilden, trots att det på den tiden fortfarande fanns kringströvande hästar: »Öland bör därför redan nu försäkra sig om ett tillräckligt stort område av alvar-terrängen, som ett monument över Sveriges kanske mest särregna landskapstyp» (Sjöbeck 1946: 279).

Hur landskapsbilden kan uppfattas av den moderna människan beskriver han i ett längre avsnitt:

Nutidsmänniskan har svårt att i denna ödemark se ett förenande element. Intet svenskt territorium utanför fjällvärlden ger nämligen intrycket att vara så helt överlämnat åt överksamhet som Stora alvaret. I den första anblicken av detta storartade impediment ligger ett avvisande drag på samma sätt, som fjällvärlden i vissa ögonblick också kan verka skrämmande. Detta beror ytterst på, att Stora alvaret befinner sig så fjärran avlägset från de miljöförhållanden, med vilka nutidsmänniskan är förtrogen. Den skenbart oändliga stäppen anknyter nämligen i viss mening direkt till forntiden och forntidens liv och miljöförhållanden. I den världen kunna vi numera icke här i landet göra oss hemmastadda på något annat ställe än på södra Öland. (Sjöbeck 1946: 312).

I en intressant vändning i texten visar emellertid Sjöbeck att det inte rör sig om en död vildmark, utan om ett ålderdomligt kulturlandskap, och vittnar om slätterhävade våtmarker, religiösa platser, fårbeta och försvunna byar. Även om Sjöbecks beskrivningar gjordes för tågresenärer, är det tydligt att hans iakttagelser kräver mer än en flyktig estetisk blick från tåg-, buss-, eller bilfönstret. Landskapet kräver fysiskt engagemang. I många turistiska skrifter påpekas att landsvägen inte är »rätta platsen för den som vill få ett verkligt begrepp» om Stora Alvarets »charm och egenart. Det är bara genom att ströva därute som man lär känna den ständiga växlingen i denna skenbara enformighet, och därför bör man unna sig åtminstone någon timmes utflykt

till fots» (Ahlberg 1958: 70; jfr Du Rietz 1921: 75; Palm 1957: 11; Topelius 1984: 166–171).

Precis ett sådant resonemang om färd-sättets betydelse för landskapsupplevelsen inleder Knut Hagbergs bok om Öland. Liksom Sjöbeck menar Hagberg att cykling och vandring är den bästa metoden om man vill stifta bekantskap med ett landskap och alla dess kontraster, dofter, ljud, väder, djur och vegetation. Han förmedlar också – genom verkningsfulla geografiska associationer, synintryck och ett mättat ljudlandskap – en övervägande positiv bild av Alvarets mångskiftande natur. Det handlar om förnimmelser som endast kan fås i fysisk direktkontakt med landskapet. Hagberg ser inte längre landskapet utifrån en distansskapande estetik, utan han konsumerar det med sinnena. Kontrasterna ger inte längre upphov till en estetisk gränsdragning »mellan owanligt wackert eller owanligt fult», utan representerar ett stort värde i sig:

Ibland kan det öländska landskapet leda tanken till än sydliga nejder. Alvaret är ju i själva verket ett slags öken med sina plana kalkstenshällar, sin solmättade rymd och sina hägringar; man måste ju komma ihåg, att även den afrikanska öknen kan blomma, fastän sparsamt. I slutet av juli ligger Alvaret alltid förbränt, men i synnerhet sådana år, när regn knappast alls fallit sedan snösmältningen. Nu kan man på Alvaret få se vad resenären brukar undra över i Egypten: den egendomliga, linjeskarpa gränsen mellan rikligaste växtlighet och död kalmare. I eftersommaren ligger Möckelnmossen på Södra Alvaret nästan uttorkad; endast här och var glimmar litet grundvatten över hällarna. Men på dess ena sida, där jordlagret är djupare, stå

täta och gröna och höga knippen av bunkestarr och hägna mitt i det sterila landskapet tusenden av liv; det viner av fågelvingar, spolar av spovdrillar, och änders bråkande, vipors kvidande, beckasiners knäppande, måsars skri och snäppors vissling fylla luften. Men vänder man blicken från tuvorna ligger Alvaret öde, dödyst och stort. (Hagberg 1950: 13–14)

Hagbergs och Sjöbecks positiva värderingar genljuder ytterligare ett par decennier senare i myndigheternas synsätt. Igenväxning ses som ett hot. Naturvårdsverket proponerade till exempel så sent som 1989 följande om Stora Alvaret: »Naturvärdena och friluftslivsvärdena är mycket höga. En representativ del i norr med bl.a. Möckelnmossen bör avsättas som nationalpark trots att landskapet på grund av främst beteshävd inte helt kan betecknas som naturlandskap» (Naturvårdsverket 1989). I sista meningen anges en av de viktiga anledningarna till varför nationalparksförslaget aldrig blev verklighet, men att Alvaret skulle bevaras var inte längre speciellt kontroversiellt. Turismen är för många viktigare som inkomstkälla än till exempel jordbruk, och Möckelnmossen ses idag knappast som ett odlingshinder. Som produktivkraft ligger landskapets styrka i allt högre grad i dess kvalitéer som upplevelserum än i jordbrukets faktiska avkastning. Trots det har utvecklingsdriften i det öländska landskapet inte minskat. Snarare tvärtom, som nästa avsnitt visar.

Senmodernitet: världsarvets kulturella ekonomi

Själva begreppet senmodernitet hänvisar

till de senaste decenniernas förändring i modernitetens karaktär. Samhällsteoretiker brukar hävda att senmoderniteten karaktäriseras av en större osäkerhet och högre förändringstakt än tidigare epoker. Det finns övertygande belegg för att denna förändring bottnar i vår tids kapitalistiska och alltmer nyliberala samhällsordning (Harvey 2005). Att senmoderniteten också får sitt uttryck i och genom landskapet är inte svårt att påvisa. I det senmoderna landskapet har nya fenomen och funktioner fått en plats, samtidigt som gamla har fått en ny betydelse eller roll. Om vi begränsar oss till Öland kan vissa satsningar och förändringar urskiljas som alla skulle kunna gå under beteckningen det senmoderna landskapet: jordbrukets globala utsatthet och hårdare specialisering på vissa marknadssegment, massiva turismsatsningar, Skördfesten och allmän kommersialisering av upplevelser i landskapet, en satsning på det plats-specifika och identitetsbärande, samt ett större intresse för kulturarv och regional matkultur. Grovt förenklat har det skett en viss förskjutning från markens produktion och bruksvärde till att uppmärksamma landskapets konsumtion och bytesvärde i en ny, alltmer kulturellt inramad ekonomi (Mels 2007).

Projektet med Världsarvet Södra Ölands odlingslandskap kan ses som illustrativ för det senmoderna landskapet. Området utsågs år 2000 för att bevara höga natur- och kulturmiljövärden (Jansson & Gärdehog 2002). Världsarvet innebär att landskapet kategoriseras i tre delar, nämligen radbyar, inägojord och betesmarker (sjö- och alvarmarken). Samtidigt som denna landskapliga renodling ägde rum, kopplades världsarvsutnämningen också till regional

utveckling. För det första har ett projekt startats för att ta fram ett varumärke med en egen logotyp. Enligt informationsmaterial till allmänheten är världsarvet »en viktig utmärkelse för att profilera Kalmar län». Ord som livsstil, tradition, kulturarv och människans historiska, nutida och framtida samspel med naturen, ses som viktiga beståndsdelar i varumärket. Tanken är att företag på södra Öland ska »kunna använda sig av varumärket för att marknadsföra sig», och således »bidra till en mer dynamisk utveckling på Öland». Förhoppningen är att »utmärkelsen blir en förlösande kraft som aktiverar slumrande möjligheter» (Regionförbundet i Kalmar län & Mörbylånga kommun 2009).

För det andra startades Föreningen Ölands Världsarv vars »ändamål är att vara en intresseorganisation med syfte att genom samverkan utveckla medlemmarna och därigenom bidra till en offensiv utveckling på Öland genom att utveckla, kvalitetssäkra och ge kunskaper om Världsarvet». Projektet har som delmål att lämna påtagliga spår i landskapet genom etablering av »fasta informationsplatser vid anläggningar på Öland, som är intressanta ur besökssynpunkt. På varje plats vill vi lyfta fram det som är specifikt för just den platsen. Naturen, med växter, fåglar och insekter; jordbruket, med odlad jord, strandängar, sjömarker och alvarsmark; bebyggelsen med radbyar och fornborgar. Och, naturligtvis, alla människor som lever och verkar i Världsarvet. Till hjälp tar vi konstnärer och andra kulturarbetare» (Föreningen Ölands Världsarv 2009).

Även genom konsumtionsinriktade projekt försöker man locka turister till ön. »Välkommen till smakrika Öland» heter

Figur 2. Skördefesten utgör tidpunkten då produktions- och konsumtionslandskapet Öland sammanförs. Detta sker under noga regisserade förhållanden. Turismbranschen representerar det öländska odlingslandskapet gärna på ett sätt som för tankarna till det jordnära, hantverksmässiga och upplevelsebetonade. Källa: Ölands Turist AB, 2008.

det i Regional Matkultur Ölands reklamkampanj från 2008. Tillsammans med femton andra regioner i Europa lyfter man fram sin speciella mattradition, något som anses djupt förankrat i landskapet: »Öland har många goda sidor. Det omväxlande landskapet, den kalkrika jorden, det milda klimatet och närheten till havet ger öländsk mat en unik prägel». Turistinformationen välkomnar istället till »Sveriges mesta upplevelseö» där besökaren kan delta på höstens skördefest (figur 2).

Sådana projekt klagör ett behov att rikta sökarljuset på vissa platser och aktiviteter – allt för att sticka ut i en tid med en i ökande grad global konkurrens om besökare och kapital. Uppmärksamheten för Världsarvets ekonomiska värden för bygden är helt i samklang med en allmän tendens i den senmoderna natur- och kulturmiljövården. Där naturvård tidigare har varit baserat på vetenskapliga behov, friluftsliv eller miljörelaterade motiv, ses det idag också alltmer som en ekonomisk drivkraft för regional utveckling (Naturvårdsverket 2005). Likaså är kulturarvssektorn alltmer känslig för besöks- och upplevelsenäringsens behov (Riksantikvarieämbetet 2007).

Postludium

Inledningsvis skrev jag att essän bestod av utarbetade anteckningar från en landskaphistorisk exkursion. Det kan vara på sin plats att i epilogen tillägga en mera principiell kommentar om exkursionens innehåll. Traditionellt handlar geografiekursioner oftast om att se landskapets materiella förvandling, men idag är landskapsforskare alltmer medvetna om den intima sammanflätningen av det kognitiva, ideologiska och fysiska. Landskapet kan då ses som ett socialt rum som på varierande sätt

samlar och reflekterar innehållet från alla brytningar och skiftningar inom vårt kulturella, ekonomiska och politiska liv. Sett ur den synvinkeln framträder ett föränderligt kulturlandskap, såväl som en ständigt modifierande landskapskultur. Att vi som geografer påverkas av och bidrar till den landskapskulturen kan enkelt demonstreras genom att lyssna på de olika geografernas röster i uppsatsen. Det är också intressant att vissa kommentatorer ovan uppmanar oss att lyssna till och beröra landskapet, medan andra endast ser eller mäter. Vissa tänker på Egypten, andra på Europa. Vad tar studentgruppen för givet när den kliver av bussen? Vem/vilka får tolkningsföreträde?

Till detta hör slutligen att vi inte längre kan nöja oss med att se landskapet som en samling lokala detaljer och egenheter. Landskapet består också av ett tätt nätverk av relationer bortom det lokala. Mina exempel från Öland visar hur upplysningen, moderniteten och senmoderniteten som övergripande processer ägde rum och tog form på bestämda platser och genom en ständigt växande, dynamisk väv av sociala relationer. Och vise versa.

Det är med sådana dialektiska tankar som vi brukar färdas tillbaka till fastlandet. Kvar står ökänslan, men onekligen något mindre insulärt.

Referenser

- Ahlberg, Birgitta (1958) *Vad skall jag se på Öland?* Svenska Turistföreningens Förlag, Stockholm.
- Ahlqvist, Abraham (1822) *Ölands historia och beskrifning. Första bandet*, Faksimilupplaga 1979, Brombergs, Uppsala.
- Areen, Ernst E (1924) *Den kungliga djurgårdsinrättningen på Öland, Acta oelandica 1*, Stockholm.
- Areskog, Carl (1991 [1941]) *En bok om Öland*, Carlssons, Stockholm.
- Barchaeus, Anders Gustaf (1959 [1775]) *En studieresa genom Kalmar län anno 1775, Kalmar läns fornminnesförenings små bygdebekrivningar 26*.
- Broberg, Gunnar (2005) *Varför reser Linné? Varför springer samnen? i Så varför reser*

- Linné? Perspektiv på Iter Lapponicum 1732*, Carlssons, Stockholm, sid 19–52.
- Campbell, Åke (1933) Landskapsbilden i Linnés skånska resa, *Svenska Linné-sällskapets Årsskrift* 16, sid 63–99.
- Danielson, Uno (1924) *Öland*, Dillbergska bokhandeln, Kalmar.
- Du Rietz, G Einar (1921) Vegetationen och det öländska landskapet, *Svenska Turistföreningens Årsskrift*, 73–91.
- Engström, Thekla (1922) *Öland: dess historia, land och folk*, andra upplagan, Hjalmar Appeltoffts Bokhandel, Kalmar.
- Föreningen Ölands Världsarv (2009) www.olandsvarldsarv.se (11 april).
- Harvey, David (2005) *A brief history of neoliberalism*, Blackwell, Oxford.
- Hilldoff, Ernst (1911) *Kalmar läns södra kungl. hushållningssällskap 1811–1911*, Kalmar.
- Hultenberg, Hjalmar (1923) *Ur Ölands häfder: kort sammandrag för turister*, fjärde upplagan, Hjalmar Appeltoffts Bokhandel, Kalmar.
- Höjer, Magnus (1881) *Kungariket Sverige: en topografisk-statistisk beskrifning*, Andra delen, Götaland, förra afdelningen. Jos. Seligmann, Stockholm.
- Jansson, Thorsten & Peter Gerdehag (2002) *Världsarvet Södra Ölands odlingslandskap*, Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar.
- Linné, Carl von (1975) *Carl Linnaei Öländska och Gotländska resa år 1741* Redigerad av Carl-Otto von Sydow, Wahlström och Widstrand, Stockholm.
- Mels, Tom (2006) En resa i det linnéanska landskapet, i E Idermark (red) *I Linnés fotspår på Öland*, Högskolan i Kalmar, Kalmar, sid 37–56.
- Mels, Tom (2007) Senkapitalismens nimbusslandskap, eller en kritisk kulturell ekonomi, i L Aronsson et al (red) *Kulturell ekonomi*, Studentlitteratur, Lund, sid 41–68.
- Mels, Tom (2009) Analyzing environmental discourses and representations, i N Castree et al (red) *A companion to environmental geography*, Wiley-Blackwell, Oxford, sid 385–399.
- Naturvårdsverket (1989) *Nationalparksplan för Sverige*, Stockholm.
- Naturvårdsverket (2005) *Skyddad natur – en motor för regional och lokal utveckling*, Rapport 5504, 12-2005.
- Nelson, Helge (1909) *Öland*. Emigrationsutredningens bygdeundersökningar, Norstedt, Stockholm.
- Nelson, Helge (1921) Öland: solens och vindarnas ö, *Svenska Turistföreningens Årsskrift*, sid 1–22.
- Nordström, Olof & Solveig Mårtensson (1966) *Turism på Öland*, Gleerup, Lund.
- Palm, Bertil (1957) *Öland: en kort beskrivning för turister*, A.B. Appeltoffts Bokhandel, Kalmar.
- Regionförbundet i Kalmar län & Mörbylånga kommun (2009) www.sodraoland.com (9 april).
- Riksantikvarieämbetet (2007) *Kulturarv som resurs i regional utveckling*, Dnr 103-2057-2007.
- Said, Edward (1993) *Orientalism*, Ordfront, Stockholm.
- Sjöbeck, Mårten (1946) *Småland-Öland: en landskaplig orientering*, Andra upplagan, A.B. Seelig, Stockholm.
- Topelius, Christer (1984) *Sällsamheter på Öland*, Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Åhrstrand, Petter (1768) *Beskrivning öfver Öland: Besynnerligen det Norra Motet eller Fögderiet*, Faksimilupplaga 1979, Brombergs, Uppsala.

Tom Mels är docent i kulturgeografi och lektor vid Högskolan på Gotland.

E-post: tom.mels@hgo.se